

**Чисте довкілля – здорове майбутнє:
нова політика використання коштів спеціальних фондів
охорони навколишнього природного середовища**

аналітичний документ

Автори: аналітики та екологи ЕПЛ Алла Войціховська, Катерина
Норенко, Петро Тестов

Аналітичний документ (policy paper) покликаний допомогти у запровадженні прозорого та цільового використання коштів спеціальних фондів охорони навколишнього природного середовища. У публікації висвітлено основні проблеми формування та використання спеціальних фондів, які призводять до відсутності реальних змін у довкіллі, а іноді і до його погіршення. У документі наведено шокуючі приклади неналежного використання коштів, що є аргументами на користь змін, а також запропоновано шляхи вирішення проблем у сфері охорони довкілля. Аналіз зацікавлених сторін дозволить адекватно спланувати дії щодо них та залучити їх до проведення змін.

ЗМІСТ

1.	ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ.....	3
2.	ВСТУП.....	3
3.	МЕТА НОВОЇ ПОЛІТИКИ.....	4
4.	ПРОБЛЕМИ, ЯКІ НЕОБХІДНО ВИРІШИТИ ДЛЯ ДОСЯГНЕННЯ МЕТИ.....	4
5.	ЦІНА НЕВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ.....	9
6.	РІШЕННЯ.....	10
	6.1. Ідеальний варіант.....	10
	6.2. Оптимальний варіант.....	10
	6.2.1. Законодавчі.....	10
	6.2.2. Інституційні.....	11
	6.2.3. Бюджетні.....	11
7.	НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ.....	12
	7.1. Скасувати.....	12
	7.2. Змінити.....	12
	7.3. Розробити та ухвалити.....	12
8.	ПОЗИЦІЇ ЗАЦІКАВЛЕНИХ СТОРІН.....	12
	8.1. Підтримка впровадження нової політики.....	12
	8.2. Противники нової політики.....	14
	8.3. Соціальні ризики.....	15
9.	ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	16

1. ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

Екофонд, фонд – фонд охорони навколишнього природного середовища
ЕПЛ – Міжнародна благодійна організація “Екологія-Право-Людина”
ЄС – Європейський Союз
КМУ – Кабінет Міністрів України
Мінприроди – Міністерство екології та природних ресурсів України
ОВЦА – обласна військово-цивільна адміністрація
ОДА – обласна державна адміністрація
ОНПС – охорона навколишнього природного середовища
ПЗФ – природно-заповідний фонд
ПКД – проектно-кошторисна документація
ТЕС – теплоелектростанція

2. ВСТУП

Згідно із Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища” для фінансування заходів щодо охорони довкілля створюються на місцевому та державному рівні екофонди. Основним джерелом грошових надходжень цих фондів є кошти екологічного податку, який платять підприємства, що забруднюють довкілля – здійснюють викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, скидають забруднюючі речовини у водні об’єкти, розміщують відходи тощо. Найбільшими такими платниками є металургійні заводи, теплових електростанції, добувні компанії тощо. До фондів також надходять інші кошти грошових стягнень за шкоду, заподіяну довкіллю.

У 2017 році до державного бюджету йшло 20 % екологічного податку, ще 25 % – до місцевих бюджетів, а 55 % лишалися у розпорядженні відповідної обласної ради. У 2018 році розподіл змінили на користь держави, і тепер 45 % йде на центральний рівень, відсоток громад лишився без змін, а в область тепер надходить лише 20 % податку. Зокрема, згідно із Державним бюджетом України на 2018 рік, очікувалися надходження в 2 842 млн гривень від екологічного податку. На жаль, цей податок зараховується переважно в загальний фонд бюджету. До спеціального фонду було зараховано лише 506 млн гривень, які були витрачені на функціонування об’єктів Чорнобильської зони відчуження. А на бюджетну програму за кодом 2401270 “Проведення природоохоронних заходів” у 2018 році виділено лише 361 млн гривень. Ще гірша ситуація з проектом бюджету на 2019 рік, згідно із яким за загальним обсягом надходжень від екологічного податку в 2 768 млн гривень на бюджетну програму за кодом 2401270 “Проведення природоохоронних заходів” планують виділити лише 185 млн гривень. Натомість, в місцевих бюджетах (обласні, районні, населених пунктів) екологічний податок зараховується в спеціальний фонд, і ці кошти використовуються винятково на виконання природоохоронних заходів.

Нерівномірність розміщення промислових об’єктів призводить до значних диспропорцій в розмірах екологічних фондів у різних регіонах України. Наприклад, згідно із даними Держказначейства за 2016 рік¹ Тернопільська та Чернівецька область мали розмір екофонду близько 5 млн гривень, у той час, як аналогічний фонд Дніпропетровської області складав більше 700 млн гривень. Безперечним рекордсменом є Донеччина, де екофонд у 2016 році складав більше, ніж 1 млрд гривень. Є диспропорція і на рівні районів. До прикладу, Галицький район Івано-Франківської області за рахунок розташування в ньому Бурштинської ТЕС компанії ДТЕК у 2016 році мав обсяг екофонду близько 77 млн гривень². Ідея фонду охорони

¹ Інформація щодо надходження, використання та залишків коштів екологічного податку станом на 01.01.2017 року https://drive.google.com/file/d/1LnLgVKYq4LJvU016IG4qchyRhSzvQ_cP/view

² Зведений план природоохоронних заходів Галицького районного фонду охорони навколишнього природного середовища на 2016 рік

навколишнього природного середовища в тому, щоб забруднювачі фінансували відновлення чи покращення того, що вони забруднюють чи погіршують. Саме тому кошти з екофонду повинні використовуватися виключно за цільовим призначенням, йти на природоохоронні заходи, а не латати інші дірки в бюджеті. Перелік заходів, які можуть фінансуватися з екологічних фондів прописаний постановою КМУ № 1147 від 17.09.1996 “Про затвердження переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів”³ (надалі – Постанова про природоохоронні заходи).

На жаль, проведений ЕПЛ аналіз використання коштів екологічних фондів свідчить про те, що фактично ці гроші “не працюють” на довкілля.

3. МЕТА

Запровадження прозорого та цільового використання коштів екофондів на всіх рівнях, що відобразиться у реальних позитивних змінах стану довкілля.

4. ПРОБЛЕМИ, ЯКІ НЕОБХІДНО ВИРІШИТИ ДЛЯ ДОСЯГНЕННЯ МЕТИ

Під час аналізу використання коштів екофондів ЕПЛ виокремила низку закономірностей:

- уповноважені органи маніпулюють переліком заходів, підводячи під нього заходи, які де-факто не є природоохоронними;
- окремі заходи відверто шкодять довкіллю і не відповідають сучасним європейським підходам до охорони природи;
- відсутній системний підхід до фінансування заходів, які потребують не разового, а багаторічного фінансування;
- відсутній цілісний підхід до вирішення екологічних проблем, націленість на “латання дірок”;
- відсутній моніторинг за ефективністю здійснення природоохоронних заходів;
- система розподілу коштів є непрозорою та непублічною;
- часто надходження коштів відбувається під кінець року, що унеможливорює проведення низки заходів, які вимагають роботи протягом тривалого часу;
- часто фінансуються довгострокові заходи, які не мають розробленої ПКД та інших джерел фінансування, які просто необхідні у довгостроковому періоді.

Проблеми, які описують вищевказані закономірності:

1. “М’яка” Постанова “Про природоохоронні заходи”. Постанова КМУ “Про природоохоронні заходи” фактично дозволяє провести будь-який захід, якщо його правильно подати та прописати, навіть якщо його результати будуть відверто шкідливими для довкілля. Наприклад, Львівська область у 2018 році планувала фінансувати з екологічного фонду розроблення проектної документації на видобуток торфу⁴. Вся гірничо-видобувна діяльність є надзвичайно брудною з екологічної точки зору, тому за своєю суттю видобуток торфу не може вважатися природоохоронним заходом. Тим не менш, відповідно до вищезазначеної Постанови, такі заходи можуть фінансуватися з екологічних фондів, якщо при цьому застосовуються екологічно безпечні технології видобування та вилучення корисних компонентів тощо. Окрім цього,

<http://galytskarada.in.ua/index.php/diialnist-rady/rishennia-sesii/4-sesii/112-zvedenyi-plan-pyrodookhoronnykh-zakhodiv-halytskoho-raionnoho-fondu-okhorony-navkolyshnoho-pyrodnoho-seredovyshcha-na-2016-rik>

³ Постанова КМУ від 17 вересня 1996 р. № 1147 “Про затвердження переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів” <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1147-96-p>

⁴ Чому мільярди гривень екологічних фондів не працюють на охорону довкілля?

<http://epl.org.ua/announces/chomu-milyardy-gryven-ekologichnyh-fondiv-ne-pratsyuyut-na-ohoronu-dovkillya/>

природоохоронні заходи повинні мати реальний результат для стану довкілля та покращувати його параметри. Проведення конференцій, різноманітних конкурсів, фестивалів та екологічних свят, друк літератури хоч і несуть мінімальний просвітницький ефект, але не покращують безпосередньо стан довкілля, і тому не повинні бути пріоритетними та першочерговими для реалізації. Не повинні фінансуватися з екофондів також і природоохоронні організації, тому що більшість із них не займається важливою для охорони довкілля діяльністю, а тільки освоює кошти та звітується проробленою роботою сумнівної якості та сумнівного природоохоронного спрямування⁵. Іншим прикладом є використання пестицидів у лісовому господарстві для захисту рослин від шкідників. Метою є захист лісу від всплеску чисельності комах шляхом розприскування хімічних засобів – пестицидів. Але якими засобами досягається ця мета? Жоден державний контролюючий орган не здійснює контролю за використанням пестицидів в Україні⁶. Фактично, за кошти екофонду цілеспрямовано забруднюється довкілля хімічними речовинами, небезпечними і для природи, і для людей⁷. У той же час, окремі заходи, які позитивно впливають на стан довкілля, не завжди можна провести у відповідності до постанови. Наприклад, таким є бюджетне фінансування охорони територій природно-заповідного фонду.

2. Відсутність прозорості та публічності у процедурі розподілу коштів. Процес обрання переможців для фінансування серед поданих запитів не є прозорим та уніфікованим. Порядок, процедура, критерії відбору варіюють залежно від конкретної області. Наприклад, в окремих областях частина коштів виділяються лише за умови співфінансування, а засідання комісії з відбору заходів транслюються онлайн. Зазвичай, конкретний перелік заходів, які отримають фінансування, затверджуються обласною радою, а пропозиція подається екологічним підрозділом ОДА. У Мінприроди ж для відбору заходів, які будуть фінансуватися по бюджетній програмі 2401270 “Проведення природоохоронних заходів”, діє робоча група з відбору природоохоронних заходів, яка створюється відповідно до Наказу Мінприроди від 12.06.2015 № 194 “Про затвердження Порядку планування та фінансування природоохоронних заходів”⁸ (надалі - Наказ “Про порядок планування”). Вказана робоча група проводить процедуру непрозоро, процес відбору не відображається онлайн, в участі представникам ЕПЛ у якості спостерігачів на засіданні комісії було відмовлено, тобто неможливо жодним чином, прослідкувати за об’єктивністю відбору.
3. Відсутність екологічних критеріїв відбору виконавців. Розділ IV “Пріоритети та критерії відбору природоохоронних заходів для включення до плану” Наказу “Про порядок планування” встановлює критерії, за якими відбираються природоохоронні заходи. Але далеко не всі критерії містять екологічне підґрунтя та взагалі можуть бути віднесені до природоохоронних заходів. Наприклад, критерій “Економічна ефективність (строк окупності)” не є логічним, тому що охорона довкілля не дає прибутку, а реальну окупність за рахунок відсутності збитків порахувати складно, і тому ніхто цим не займається (див. далі п. 7, 8 цього розділу). Також критерій “Готовність природоохоронного заходу на час подання запиту” взагалі не має жодного сенсу, оскільки ставить у

⁵ Берзіна повертається або навіть Україні потрібна Державна екологічна академія? <http://epl.org.ua/announces/berzina-povertayetsya-abo-navishho-ukrayini-potribna-derzhavna-ekologichna-akademiya/>

⁶ Аналітична записка “Безконтрольне використання пестицидів в Україні” <http://epl.org.ua/environment/analychna-zapyska-bezkontrolne-vykorystannya-pestytsydiv-v-ukrayini/>

⁷ Полтавська обларда “відмиває” екологічні кошти <http://epl.org.ua/announces/poltavska-oblrada-vidmyvaie-ekolohichni-koshty/>

⁸ Наказ Міністерства екології та природних ресурсів від 12.06.2015 № 194 “Про затвердження Порядку планування та фінансування природоохоронних заходів” <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0994-15>

пріоритет заходи, які вже готові, і тому профінансовані іншим чином. Навпаки, через цей критерій фінансування отримують заходи, які жодним чином позитивно не впливають на довкілля, як, наприклад, видання книжок чи проведення конференцій. Якщо їхня готовність на момент подачі запиту буде, скажімо, 80 %, у них значно більше шансів отримати фінансування, ніж в установи природно-заповідного фонду на винесення меж в натуру, де готовність на початку може бути 0 % через тривалу процедуру та дороговартісні роботи. Тим не менш, реальний природоохоронний ефект від останнього заходу буде в десятки разів перевищувати такий від першого. Критерій “Готовність природоохоронного заходу” має зміст лише тоді, якщо для реалізації заходу необхідно скласти проектно-кошторисну документацію. Тоді найкращим вирішенням проблеми було б складання ПКД з інших джерел фінансування, а до екофонду подавати вже сам захід, де частину готовності відображала б якраз наявність ПКД. Питання викликають і критерії “Наявність власних коштів як джерела фінансування” і “Наявність гарантованого фінансування з інших джерел”. Вони демонструють те, що навіть найкраща природоохоронна ідея буде мати небагато шансів на фінансування, якщо у виконавця немає коштів для її реалізації. Це знищує будь-яку логіку, адже запитувачі звертаються за фінансуванням, а їм можуть відмовити через відсутність їхнього власного фінансування. Для короткострокових заходів такий критерій зовсім не має бути у пріоритеті. Але, якщо мова йде про захід, реалізація якого може затягнутися на роки (наприклад, реконструкція очисних споруд), тоді наявність додаткових джерел фінансування буде дуже доречною, оскільки з екологічного фонду виділяють кошти лише на поточний бюджетний рік. Окрім цього, критерій “Строк реалізації природоохоронного заходу” також є упередженим. Усі стратегічні природоохоронні проекти, які мають найвищий екологічний ефект, потребують близько або більше одного року на їхню реалізацію (модернізація чи реконструкція очисних споруд, наприклад). У порівнянні зі “швидкостиглими” заходами, такими як друк книжок чи організація фестивалю, стратегічні речі виявляються не в пріоритеті. Критерії ж для відбору природоохоронних заходів на обласному рівні визначаються відповідними обласними радами самостійно. Наприклад, Житомирська обласна рада своїм рішенням від 25.05.2017 № 634 “Про затвердження Положення про обласний фонд охорони навколишнього природного середовища і Порядку планування та фінансування природоохоронних заходів”⁹ затвердила перелік критеріїв майже ідентичний до того, який було затверджено Наказом Мінприроди “Про порядок планування”.

4. Відсутність державного спецфонду ОНПС. До 2015 року в Україні існував Державний фонд охорони навколишнього природного середовища, який, так як і обласні спецфонди, наповнювався з екологічного податку та інших зборів, а кошти витрачалися на здійснення природоохоронних заходів. Тепер у більшості гроші екологічного податку зараховуються переважно у загальний фонд, з якого лише незначна частина коштів виділяється на бюджетну програму “Проведення природоохоронних заходів”. Такий перерозподіл і внесення змін до законодавства не йдуть на користь довкіллю, тому що коштів, які виділяють на його охорону, тепер в рази менше. Наприклад, згідно із Державним бюджетом України на 2018 рік, очікується надходження в 2 842 млн гривень від екологічного податку. В той же час, на бюджетну програму «Проведення природоохоронних заходів» у цьому ж 2018 році заплановано виділити лише

⁹ Рішення Житомирської обласної ради від 25.05.2017 № 634 “Про затвердження Положення про обласний фонд охорони навколишнього природного середовища і Порядку планування та фінансування природоохоронних заходів”
<https://zt.gov.ua/index.php/ofitsijni-dokumenty/normativni-dokumenty/rishennya-oblasnoji-radi/10245-№-634-про-затвердження-положення-про-обласний-фонд-охорони-навколишнього-природного-середовища-і-порядку-планування-та-фінансування-природоохоронних-заходів.html>

361 млн гривень, що становить тільки 12,7 % від початкової суми, яка могла б піти на фінансування охорони довкілля.

5. Відсутність передпроектного і післяпроектного моніторингу. Одним із критеріїв відбору природоохоронних заходів є їхній природоохоронний ефект, тобто реальна користь для природи, яка буде відчутною після їхнього проведення. Незважаючи на наявність такого вагомого критерію, у нас відсутній моніторинг параметрів довкілля до та після проведення заходу, тому ніхто сказати однозначно не може, чи була користь, чи ні. Яскравим прикладом є купівля Донецькою ОВЦА установки з “переробки” відпрацьованих ртутних ламп. У 2017 році за 32 млн гривень було придбано установку у підприємства, яке, у свою чергу, купило її у ТОВ “Сігмас-Екоłodжі”¹⁰. Проте, ще у 2016 році Мінприроди анулювало ліцензію на поводження з небезпечними відходами у ТОВ “Сігмас-Екоłodжі”¹¹, оскільки перевірка встановила, що за заявленою адресою таке підприємство було відсутнє¹². Установка для переробки не є стаціонарною, а пересувною, і ліцензійними умовами не передбачається взагалі видача ліцензії для пересувних установок. Дане обладнання лише подрібнювало лампи, а на переробку весь матеріал надходив до інших підприємств, про що заявило саме підприємство у відповідь на запит ЕПЛ¹³. За фактом перепродажу екологічно «дружньої» установки для переробки відпрацьованих ртутних ламп поліція порушила кримінальне провадження. Тобто, реальної зміни у поводженні з небезпечними відходами не сталося. Є ще й інший приклад. Навіть такий важливий захід як розчищення русел річок, який має відобразитися на кращій проточності, меншій замуленості та меншому заростанню русла, в реальності може виявитися абсолютно безрезультатним, якщо провести його, зекономивши кошти, не тими методами, які би сприяли тривалому ефекту. Це стається тому, що факторами, які впливають на стан річки, є не тільки безпосереднє її механічне замулення. Для покращення стану річки потрібно проводити комплексний аналіз всіх факторів – витримувати прибережні захисні смуги відповідно до Земельного кодексу, проводити заліснення вирубаних байрачних лісів, припиняти суцільні рубки на території водозбору, боротися із незаконним надмірним водокористуванням, ремонтувати очисні споруди тощо. А по факту, зазвичай русла чистять екскаваторами, які просто складають намул на берегах, і перший ліпший дощ змиває все назад у русло. На це витрачаються мільйони. Оскільки ніхто не перевіряє чи після розчищення реально покращилася ситуація, кошти продовжують виділяти на безглузді заходи з року в рік по всій країні, і кошти немаленькі.
6. Не беруться до уваги ключові причини погіршення стану довкілля конкретної території. Навіть якщо природоохоронний захід підпадає під Постанову КМУ та відповідає усім критеріям, це ще не означає, що від нього стануться реальні зміни у довкіллі конкретного регіону. Для прикладу, в Галицькому районі Івано-Франківської області функціонує Бурштинська ТЕС, яка забруднює повітря внаслідок постійних викидів в атмосферу. Саме це є ключовою причиною погіршення стану довкілля в регіоні. В той же час кошти екофонду Галицького району в розмірі десятків мільйонів гривень витрачаються на заходи, які за всіма формальними ознаками є природоохоронними, але не дають реального покращення стану довкілля в районі, який потерпає внаслідок діяльності ТЕС. Прикладом таких заходів є розчистка та благоустрій джерел. У першу чергу,

¹⁰ Оголошення про проведення тендеру <https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2017-05-12-002416-b>

¹¹ Там само

¹² Результати перевірки додержання ліцензійних умов поводження з небезпечними відходами ТОВ “Сігмас Екоłodжі” – Міністерство екології та природних ресурсів України, 23.12.2016 – <https://menr.gov.ua/content/tov-sigmas-ekolodzhi.html>

¹³ Чому мільярди гривень екологічних фондів не працюють на охорону довкілля?

<http://epl.org.ua/announces/chomu-milyardy-gryven-ekologichnyh-fondiv-ne-pratsyuyut-na-ohoronu-dovkillya/>

треба боротися із ключовими причинами забруднення, щоб домогтися максимального ефекту.

7. Відсутність стабільності та послідовності у бюджетному фінансуванні та залучення інших джерел коштів для вирішення однієї проблеми. Деякі проблеми вимагають природоохоронних заходів, які будуть реалізовуватися не один рік поспіль. Наприклад, тривалого постійного фінансування потребують будівництво, ремонт чи реконструкція очисних споруд, колекторів або каналізаційних систем. Як правило, за перший рік розробляється лише проект заходу, а потім саме виконання може займати ще до п'яти років. Такі заходи дороговартісні, і обласний бюджет рідко може дозволити профінансувати захід виділенням кількох мільйонів гривень протягом одного року. З іншого боку, навіть якщо таке фінансування і станеться, то фізично встигнути зробити всю роботу за 1 рік неможливо, тільки якщо це не стосується дрібного ремонту. Тут постає проблема, що такі заходи треба фінансувати стабільно з року в рік аж до їхнього завершення, але не завжди так відбувається. Часто між розробкою проекту та реальним виділенням коштів на реалізацію самого ремонту, реконструкції чи будівництва проходять роки, аж поки проект безнадійно не застаріє. Внаслідок того, що розпорядники коштів намагаються задовольнити інтереси усіх осіб, які подали документи на фінансування заходів, відбувається розпорощення коштів, які, відповідно, виділяються в такому мізерному обсязі, що унеможлиблює проведення якісних робіт, і фактично відбувається просто "латання дірок". Окрім цього, для початку робіт кошти можуть надійти, а потім фінансування припиняється до "кращих часів". У таких випадках від стабільності фінансування прямо залежить результат природоохоронних заходів.
8. Тривала процедура погодження. Від початку подачі запиту виконавця на фінансування природоохоронних заходів до реального надходження коштів для початку робіт проходять місяці. Іноді реальне фінансування настає аж в кінці року після завершення тендерних процедур, в жовтні-грудні, коли частину заходів провести просто неможливо. Наприклад, для проведення серйозних натурних обстежень та моніторингу природної флори і фауни необхідно здійснити експедиції протягом вегетаційного сезону, тобто весни-літа. Восени чи взимку ніхто не досліджує рослинний покрив, тому що його просто немає. Так само, якщо під кінець року надійде, скажімо, 2 млн на будівництво очисних чи каналізаційних споруд, то за 2-3 місяці у зимову пору року ніхто не встигне їх провести і ще й відзвітуватися про кінець таких робіт.
9. Відсутність притягнення до відповідальності за порушення. Під час використання коштів з екологічних фондів спостерігається в основному два типи порушень:
 - а) нецільове використання коштів. Для прикладу, згідно із «Переліком природоохоронних заходів» за рахунок коштів екофонду можуть фінансуватися заходи з озеленення. В той же час під гаслом «озеленення» фактично фінансуються роботи з благоустрою. Наприклад, проведений ЕПЛ аналіз тендерної документації із реконструкції скверів, яку проводить Донецька ОВЦА за кошти екофонду, показує, що лівова частина коштів витрачається на демонтаж старих та встановлення нових парканів, асфальтових доріжок, ліхтарів, садових меблів тощо. А на реальне озеленення (тобто на закупівлю та висадку нових дерев та кущів) витрачається лише незначна частина коштів. У 2018 році Донецька область 268 млн гривень свого фонду із загальних 933 млн витратила на формальне озеленення, що складає 28 %. Більшість із цих 268 млн пішла на ремонт лавочок, пішохідних доріжок і т. д., а не на посадку дерев. Правоохоронним органам важко розібратися у тому, чи дійсно підходить захід під Постанову КМУ внаслідок відсутності чітких формулювань. Тому практика ЕПЛ показує, що майже неможливо притягнути до відповідальності саме за нецільове використання коштів;

б) типові порушення при державних закупівлях: цілеспрямоване завищення цін, акти виконаних робіт закриті “заднім числом”, тендерну документацію спеціально зроблено під конкретного виконавця, якість виконаних робіт не контролюється тощо. Такі типові порушення є у всіх державних закупівлях незалежно від галузі, та їх майже неможливо виявити для правоохоронних органів, тому вони залишаються без покарання. Але виправлення саме цих недоліків із п. б) – не є метою цього документа.

5. ЦІНА НЕВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Україна збирає великий обсяг екологічного податку щороку. Тільки на 2018 рік Державний Бюджет України очікує надходження в 2 842 млн грн екологічного податку. Якщо на національний рівень іде 45 %, то ще 3 474 млн грн екоподатку залишаються в регіонах та на місцях. Тобто, тільки у 2018 році це становитиме 6,3 млрд гривень, і це тільки екологічний податок, вже не кажучи про інші збори.

Поширеною є думка, що Україна має на стільки занедбане довкілля, у такому поганому стані, тому що ми – країна третього світу, яка не має коштів на охорону природи. Як виявляється, кошти є, але вони не завжди йдуть у потрібне русло і не завжди ефективно використовуються. Тобто, якщо тільки за 2018 рік ми можемо розпорозити 6,3 млрд гривень, то за 10 років це вже буде 63 млрд. І це дуже значна сума, яка може піти на користь довкіллю, якщо ухвалити запропоновані цим документом рішення.

Одну із найгірших екологічних ситуацій на сьогодні має Донецька область. Відповідно до доповіді про стан навколишнього природного середовища у Донецькій області¹⁴, її територія становить лише 4,4 % від загальної площі України, але там зосереджено 20 % промислового потенціалу держави, із них 78 % припадає на екологічно небезпечні виробництва металургійної та видобувної галузей, виробництво електроенергії та виробництво коксу. Через викиди шкідливих речовин на підприємствах протягом 2016 року спостерігалось перевищення концентрацій таких забруднюючих речовин в атмосферному повітрі:

- Маріуполь – перевищення формальдегіду у 4 рази;
- Краматорськ – перевищення діоксиду азоту у 2 рази та формальдегіду у 3,7 разів;
- Слов'янськ – перевищення діоксиду азоту у 2,5 рази, формальдегіду у 3,7 разів та діоксиду вуглецю у 1,3 рази.

Не краща ситуація і з водою. Відповідно до вищезазначеної доповіді, у 2016 році 127 підприємств здійснювали скид зворотних вод у поверхневі водні об'єкти Донецької області. З них без очистки – 0,5 % (4,051 млн м куб.), недостатньо очищені – 21 % (176,1 млн м куб.). Поверхневі води річок Сіверський Донець, Кальміус та Дніпро у Донецькій області відповідають 4-6 класам якості – “забруднена”, “брудна” та “дуже брудна” вода.

Крім цього на території області накопичено більше 864 млн тонн промислових відходів, що становить 32611 тонн на 2 км² та 203,3 тонн на одну особу. Площа земель, зайнятих відходами відповідає 2 % території Донецької області.

Не зважаючи на такі шокуючі показники, керівництво області дозволяє собі витратити 32 млн гривень на безкорисну декілька разів перепродану та неефективну установку для буцімто «перероблення» ртутних ламп, а не на вирішення вищезазначених нагальних проблем. Більше того, сотні мільйонів гривень екофонду йдуть на “заходи з озеленення”. З одного боку, це чудова ініціатива, але за договорами включають в себе не висадку нових дерев, а просто ремонти міських парків, скверів та бульварів. Для прикладу, 13 млн грн пішло на ремонт набережної¹⁵ та 16,5 млн грн на

¹⁴ Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища у Донецькій області у 2016 році https://menr.gov.ua/files/docs/Reg_report/Per_don_Донецька%202016.pdf

¹⁵ <https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2017-09-20-002268-b>

парк в Маріуполі¹⁶, а 30,8 млн грн на парк в м. Дружківка¹⁷. Всього у 2017 році Донецька ОВЦА витратила на озеленення 131 млн гривень¹⁸. Ці гроші могли б піти на реальні зміни! А поки що у цьому регіоні забруднене довкілля, через яке хворіють та помирають люди. Аналогічною є ситуація і в Луганській області¹⁹.

6. РІШЕННЯ

6.1. ІДЕАЛЬНИЙ ВАРІАНТ

Ідеальним варіантом вирішення проблеми, на думку ЕПЛ, є створення за прикладом країн ЄС “Фонду охорони навколишнього природного середовища” як окремої юридичної особи, аналогічно з Пенсійним фондом або Фондом соціального страхування. У цей фонд варто зараховувати в повному обсязі весь екологічний податок. А виділення коштів на вирішення місцевих природоохоронних проблем буде організовано через його обласні територіальні підрозділи. Незалежність цього фонду від керівництва Мінприроди дозволить мінімізувати суб’єктивні фактори при прийнятті рішення з виділення коштів.

А основною перевагою існування цього фонду буде можливість забезпечити тривале гарантоване фінансування (на декілька років) стратегічних природоохоронних заходів і виділення коштів на проведення заходів на початку року, а не під його завершення, що не є можливим при чинній системі розподілу бюджетних коштів на природоохоронні заходи.

6.2. ОПТИМАЛЬНИЙ ВАРІАНТ

6.2.1. Законодавчі

1. Уніфікувати процедуру використання коштів фондів ОНПС. Для цього необхідно розробити та ухвалити постанову КМУ “Про порядок використання коштів фондів охорони навколишнього природного середовища”. Ця постанова буде містити:

а) деталізований перелік заходів, які можуть бути профінансовані за кошти екофондів. Новий перелік відповідатиме меті охорони довкілля та буде ефективно “фільтрувати” заходи, які можуть призводити лише до погіршення стану довкілля;

б) вичерпний перелік документів, які мають бути подані разом із запитом на виділення коштів. Цей перелік міститиме у собі, в тому числі, і “Паспорт природоохоронного заходу”. Такий паспорт – це уніфікована форма, яка буде містити інформацію про поточний стан довкілля до моменту проведення заходу, необхідні зміни, можливі альтернативи, аргументацію обрання саме такого заходу, чіткі показники та індикатори покращення стану довкілля, за якими буде проводитися післяпроектний моніторинг;

в) перелік екологічних критеріїв відбору природоохоронних заходів, який буде висвітлювати природоохоронну доцільність заходів, а не фінансову чи часову. Також цей перелік буде враховувати, чи направлений природоохоронний захід на вирішення ключової проблеми конкретного регіону;

¹⁶ <https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2017-09-20-002287-b>

¹⁷ <https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2017-11-01-003507-a>

¹⁸ Чому мільярди гривень екологічних фондів не працюють на охорону довкілля?

<http://epl.org.ua/announces/chomu-milyardy-gryven-ekologichnyh-fondiv-ne-pratsyuyut-na-ohoronu-dovkillya/>

¹⁹ Луганська військово-цивільна адміністрація – проекти реконструкції парків замість вирішення екологічних проблем <http://epl.org.ua/about-us-posts/luganska-vijskovo-viyskovo-tsyvilna-administratsiya-proekty-rekonstruktsiyi-parkiv-zamist-vyrishennya-ekologichnyh-problem/>

- г) інші критерії, які впливають на відбір заходів, зокрема наявність інших джерел фінансування, ступінь готовності заходу до реалізації; а також відповідність заходу до державних, обласних, регіональних програм;
- д) обов'язковість моніторингу, звітування, а також детальний опис цієї процедури;
- е) забезпечення публічності та прозорості шляхом створення онлайн-платформи із доступом до всієї інформації стосовно обрання заходів, виділення коштів, що матиме інтеграцію із електронною системою з охорони довкілля, яка розробляється Міністерством екології та природних ресурсів;
- є) опис процедури фінансування природоохоронних заходів на обласному, регіональному, місцевому рівнях;
- ж) інформацію про комісії із відбору природоохоронних заходів на центральному та регіональних рівнях. Обов'язково до таких комісій будуть включати громадськість.

2. Створити Державний фонд ОНПС. Постановами КМУ “Про створення Державного фонду ОНПС” та “Про затвердження Положення про Державний фонд ОНПС” створити державний екологічний фонд і забезпечити фінансування з нього природоохоронних заходів. Це збільшить кількість заходів, які зможуть бути профінансовані з державного фонду, що в свою чергу відобразиться на покращеному стані довкілля.

6.2.2. Інституційні

1. Створити Робочу групу з розробки нової постанови КМУ “Про порядок використання коштів фондів охорони навколишнього природного середовища”. Така робоча група у 6-місячний термін повинна буде виконати п. 1 Розділу 6.2.1. До складу такої комісії обов'язково буде залучено громадськість.
2. Створити онлайн платформу публічності процедури розподілу коштів. Постановою КМУ необхідно створити онлайн платформу для всіх рівнів, де буде висвітлено кожен крок відбору природоохоронних заходів у Мінприроди, департаментах екології відповідних ОДА та місцевих адміністраціях. Відповідна платформа буде доступною для громадськості, де всі охочі зможуть прослідкувати за об'єктивністю рішень влади, ознайомитися із протоколами засідань, детальним аналізом кожного запитувача у відповідності з критеріями та кінцевими документами із затвердженням планів природоохоронних заходів на рік.
3. Провести цикл тренінгів для правоохоронних органів із виявлення порушень. Перша група порушень “Нецільове використання коштів”, зазначена у п.п. а) п. 9 Розділу 4 цього документа може бути вирішеною за допомогою тренінгів для правоохоронних органів, зокрема поліції та прокуратури. Такі тренінги полегшать зазначеним державним структурам процес виявлення чи підтвердження порушення та допоможуть розібратися у тому, чи дійсно захід є природоохоронним, чи ні. Такі тренінги варто проводити тільки після ухвалення нової постанови КМУ “Про порядок використання коштів фондів охорони навколишнього природного середовища”.

6.2.3. Бюджетні

Створити Державний фонд ОНПС. Внести зміни до Глави 4 Бюджетного кодексу України та створити відповідний фонд. Такий фонд буде сприяти тому, що всі кошти від екологічного податку та інших екологічних зборів будуть направлені саме на покращення стану довкілля, а не на латання інших “дірок” у бюджеті України. Багато заходів, важливих на національному рівні, як, до прикладу, вирішення питання управління відходами, якості атмосферного повітря, якості

води, функціонування природно-заповідного фонду, створення Смарагдової мережі, потребують значних фінансових витрат і просто фізично не зможуть бути виконані обласними, регіональними та місцевими бюджетами. Тому створення Державного фонду ОНПС створить умови для фінансування таких глобальних заходів.

7. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

7.1. Скасувати

- Постанову КМУ від 17 вересня 1996 р. № 1147 “Про затвердження переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів”;
- Наказ Мінприроди від 12.06.2015 № 194 “Про затвердження Порядку планування та фінансування природоохоронних заходів”.

7.2. Змінити:

- Бюджетний кодекс України (в частині створення окремого спецфонду охорони навколишнього природного середовища та наповнення його екологічним податком);
- Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” (в частині повноважень обласних, регіональних, місцевих рад щодо екофондів);
- Закон України “Про місцеве самоврядування” (в частині повноважень обласних, регіональних, місцевих рад щодо екофондів).

7.3. Розробити та ухвалити:

- Постанову КМУ “Про порядок використання коштів фондів охорони навколишнього природного середовища”;
- Постанову КМУ “Про створення онлайн платформи для оприлюднення процесу та результатів відбору природоохоронних заходів усіх рівнів”;
- Постанову КМУ “Про створення Державного фонду ОНПС”;
- Постанову КМУ “Про затвердження Положення про Державний фонд ОНПС”;
- Наказ Мінприроди “Про створення Робочої групи з розробки Постанови КМУ “Про порядок використання коштів фондів охорони навколишнього природного середовища”;
- Наказ Мінприроди “Про порядок ведення онлайн платформи з використання коштів фондів ОНПС”;
- Наказ Мінприроди “Про паспорт природоохоронного заходу”;
- Наказ Мінприроди “Про затвердження методичних рекомендацій щодо відбору природоохоронних заходів”;
- Наказ Мінприроди “Про створення комісії із відбору природоохоронних заходів”.

8. ПОЗИЦІЇ ЗАЦІКАВЛЕНИХ СТОРІН ТА ДІЇ ЩОДО НИХ

8.1. Підтримка впровадження нової політики

- *Мінприроди (свідомі працівники)* – зацікавлені у змінах, що спростять процес відбору природоохоронних заходів за рахунок більш чітких критеріїв та прозорого процесу, і будуть отримувати більше коштів на виконання потрібних природоохоронних заходів.

Наші дії: інформування через круглі столи, залучення до прес-конференцій, впровадження нових змін, залучення до розробки нової

нормативно-правової бази, до адвокатування реформ, до просвіти несвідомих держслужбовців, до роботи зі ЗМІ.

- *Департаменти екології ОДА (свідомі працівники)* – втомлені від спостереження корупційних чинників з боку різних суб'єктів та будуть раді запропонованим змінам. Втілення цих змін спростить департаментам роботу зі складання переліку природоохоронних заходів, а також дозволить отримувати більше коштів на їх виконання. Також працівники не будуть наражати себе на ризик кримінального провадження, будучи змушеними враховувати інтереси різних суб'єктів під час складання переліку заходів на фінансування, як це відбувається зараз.

Наші дії: залучати до круглих столів, до розробки нової нормативно-правової бази. Залучати до адвокатування реформ, до просвіти несвідомих чиновників, до роботи зі ЗМІ.

- *Місцева влада та місцеве самоврядування (свідомі працівники)* – зацікавлені у змінах, тому що прозоре використання навіть невеликих коштів з екофондів на місцях – це ключ до вирішення простих, але водночас нагальних проблем для місцевих громад, і результат може бути дуже показовим для виборців.

Наші дії: залучати до круглих столів, обговорень, прес-конференцій, до адвокатування змін, до просвіти несвідомих чиновників, до роботи із місцевими громадами, до роботи зі ЗМІ.

- *Правоохоронні органи (свідомі працівники)* – будуть зацікавлені у тренінгах, тому що це дозволить їм розібратися із новою темою та краще робити свою роботу, просуватися по кар'єрній сходинці за успішні розслідування.

Наші дії: проводити тренінги та просвіту, залучати до роботи зі ЗМІ.

- *Державна аудиторська служба (свідомі працівники)* – будуть виступати за зміни, тому що теоретично зацікавлені в ефективному використанні бюджетних коштів та відсутності порушень.

Наші дії: залучати до круглих столів, до роботи зі ЗМІ, до просвіти несвідомих чиновників, до адвокатування нових змін.

- *Виконавці (свідомі)* – виступатимуть за прийняття нових змін, оскільки обурені та втомлені непрозорою процедурою відбору природоохоронних заходів, за якою часто вибирають не пріоритетний захід, а вигідний тим чи іншим посадовцям.

Наші дії: залучати до круглих столів, до інформаційних кампаній та тиску на несвідомих держслужбовців, до роботи зі ЗМІ.

- *Громадськість (активна)* – буде зацікавлена у змінах, оскільки страждає від забрудненого довкілля та хоче його покращення. Така громадськість спостерігає за нецільовим використанням коштів з екофондів та буде активно виступати за прозору процедуру.

Наші дії: залучати до круглих столів, до громадського тиску на посадовців, які приймають рішення, проводити просвіту, як саме діяти для спільного інформаційного тиску та адвокатування змін.

- *Громадськість (пасивна)* – страждає від забрудненого довкілля, тому буде за те, щоб це хтось змінив.

Наші дії: активізувати просвітою та залучати до поширення інформації про важливість реформ.

- *Місцеві ЗМІ* – проводять власні розслідування розкрадання коштів на місцевому рівні, тому будуть зацікавлені у підхопленні теми та вирішення проблем використання коштів.

Наші дії: постійно інформувати та залучати до поширення інформації про важливість та процес просування змін, залучати до просвіти несвідомих зацікавлених сторін, до активізації громадськості, до інформаційного тиску на чиновників.

- *Національні ЗМІ* – зацікавлені у сенсаційних матеріалах, а особливо пов’язаних із корупцією та великими обсягами коштів, оскільки зараз це в тренді.
Наші дії: постійно інформувати та залучати до поширення інформації про важливість та процес просування змін, інформувати про скандальні розкрадання коштів, залучати до інформаційного тиску на чиновників.

8.2. Противники нової політики

- *Мінприроди (несвідомі працівники)* – не будуть підтримувати політику змін, оскільки це для них не вигідно. Прозорі правила гри перекриють корупційні важелі, втратиться середовище впливу. Зміниться процедура використання коштів ОНПС, що потребуватиме додаткового часу, щоб із нею розібратися. Робота із онлайн платформою буде ще одним “головним болем”, з яким треба вчитися працювати, а від громадськості через доступ до усіх матеріалів стане більше звернень.
Наші дії: проводити просвіту та переконувати в тому, що чітко прописані правила тільки полегшать роботу, тому що в громадськості стане набагато менше аргументів для скарг на діяльність Мінприроди, що позитивно відобразиться на репутації державного органу.
- *Міністерство фінансів* – буде проти нової політики, оскільки завжди виступає проти збільшення всіх витрат бюджетних коштів, а реформи у сфері екофондів призведуть до збільшення витрат бюджетних коштів на охорону довкілля.
Наші дії: інформувати через круглі столи, що втрати для загального бюджету будуть мізерні, а покращення довкілля відчують на своєму здоров’ї всі громадяни.
- *Департаменти екології ОДА (несвідомі працівники)* – втратять свій корупційний вплив як основний орган на обласному рівні, що складає перелік природоохоронних заходів. Буде проти змін, тому що не захоче втрачати незаконний прибуток від неофіційних домовленостей.
Наші дії: проводити просвіту та аргументувати пріоритетність змін тим, що зникне корупційний тиск з боку керівників ОДА у просуванні “своїх” заходів, зникне ризик настання відповідальності для департаменту за правопорушення.
- *Місцева влада та місцеве самоврядування (несвідомі працівники)* – не буде зацікавлена у змінах, тому що на місцях найбільш тісний зв’язок між владою та виконавцями у корупційному розподілі коштів з екологічних фондів. Багато представників влади та самоврядування звикли використовувати кошти місцевих екологічних фондів для власного піару.
Наші дії: проводити просвіту та апелювати до майбутніх поколінь тих же чиновників, на яких безпосередньо впливає поганий стан довкілля. Місцеві проблеми забруднення та відходів завжди стоять дуже гостро, тому місцева влада тільки виграє від їхнього вирішення. Це також покращить імідж в очах населення та залучить додаткову підтримку для кандидатів під час виборів.
- *Правоохоронні органи (несвідомі працівники)* – будуть проти, тому що для багатьох тренінги – це марна витрата часу, а використання набутих знань також буде означати зайву роботу.
Наші дії: проводити просвіту та аргументувати це тим, що правоохоронні органи повинні працювати на державу, а держава тільки виграє від змін, тому що, чим більше коштів буде використано прозоро, тим більшою буде сплата податків, а це, в свою чергу, відобразиться на ВВП країни.
- *Державна аудиторська служба (несвідомі працівники)* – будуть проти, тому що припинення корупційних схем може лишити частину нечесних представників тіньового заробітку під час перевірок.

Наші дії: проводити просвіту через круглі столи, аргументувати пріоритетність змін, апелювати до іміджу державних органів.

- *Виконавці (несвідомі)* – негативно відреагують на заплановані реформи. Частина тих, кому виділяють кошти, має неофіційну домовленість із тими, хто приймає рішення. За такою домовленістю, захід фінансується за будь-яких обставин за умови “відкату”. Така ситуація влаштувала обидві сторони, тому реально наштотувати на їхній спротив.

Наші дії: проводити просвіту та доносити до виконавців ідею того, що за прозорими критеріями відбору можна буде отримати фінансування більшої кількості заходів, якщо свідомо підійти до запиту. Правило “виграє той, хто більше дасть” більше не буде у верховенстві і це дасть позитивний психологічний ефект на виконавцях.

8.3. Соціальні ризики

- *Частина громадян України.* Коли буде створено Державний фонд ОНПС, то весь обсяг екологічного податку та інших екологічних зборів буде направлено суто на природоохоронні заходи та покращення стану довкілля. Звідси випливає, що наповнення загального бюджету зменшиться на суму, яка туди надходила перед створенням спеціального державного фонду. Через це менше коштів буде іти на фінансування інших галузей, де також працюють люди та залежать від цих коштів. Згідно з проектом бюджету на 2019 рік витрати загального фонду будуть 993 406 899,9 тис. грн. Обсяг екологічного податку, який планується направити в загальний фонд бюджету – 1 699 999,1 тис. грн, що складає лише 0,2 % всіх витрат. Фактично, втрати від цього будуть мізерними.

Наші дії: проводити просвіту на користь реформ, тому що прозорий процес використання коштів дозволить наповнити бюджет з інших джерел.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Narodowy Fundusz Ochrony Srodowiska i Gospodarki Wodnej <https://www.nfosigw.gov.pl/>
2. Берзіна повертається або навіщо Україні потрібна Державна екологічна академія? <http://epl.org.ua/announces/berzina-povertayetsya-abo-navishho-ukrayini-potribna-derzhavna-ekologichna-akademiya/>
3. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-17 <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
4. Закон України “Про місцеве самоврядування” від 21.05.1997 № 280/97-ВР <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>
5. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25.06.1991 № 1264-XII <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>
6. Закон України “Про природно-заповідний фонд України” від 16.06.1992 № 2456-XII <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>
7. Закон України “Про державний бюджет України на 2016 рік” від 25.12.2015 № 928-VIII <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/928-19>
8. Закон України “Про державний бюджет України на 2017 рік” від 21.12.2016 № 1801-VIII <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>
9. Закон України “Про державний бюджет України на 2018 рік” від 7.12.2017 № 2246-VIII <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19>
10. Зведений план природоохоронних заходів Галицького районного фонду охорони навколишнього природного середовища на 2016 рік <http://galytskarada.in.ua/index.php/diialnist-rady/rishennia-sesii/4-sesii/112-zvedenyi-plan-pryrodookhoronnykh-zakhodiv-halytskooho-raionnoho-fondu-okhorony-navkolyshnoho-pryrodnoho-seredovyscha-na-2016-rik>
11. Інформація щодо надходження, використання та залишків коштів екологічного податку станом на 01.01.2017 року https://drive.google.com/file/d/1LnLgVKYq4LJvU0I6IG4qchyRhSzvQ_cP/view
12. Луганська військово-цивільна адміністрація – проекти реконструкції парків замість вирішення екологічних проблем <http://epl.org.ua/about-us-posts/luganska-vijskovo-tsyvilna-administratsiya-proekty-rekonstruktsiyi-parkiv-zamist-vyrishennya-ekologichnyh-problem/>
13. Наказ Міністерства екології та природних ресурсів від 12.06.2015 № 194 “Про затвердження Порядку планування та фінансування природоохоронних заходів” <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0994-15>
14. Оголошення про проведення тендеру <https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2017-05-12-002416-b>
15. Полтавська облрада “відмиває” екологічні кошти <http://epl.org.ua/announces/poltavska-oblrada-vidmyvaie-ekolohichni-koshty/>
16. Постанова КМУ від 17 вересня 1996 р. № 1147 “Про затвердження переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів” <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1147-96-п>
17. Результати перевірки додержання ліцензійних умов поводження з небезпечними відходами ТОВ “Сігмас Екоłodжі” – Міністерство екології та природних ресурсів України, 23.12.2016 – <https://menr.gov.ua/content/tov-sigmas-ekolodzhi.html>
18. Рішення Житомирської обласної ради від 25.05.2017 № 634 “Про затвердження Положення про обласний фонд охорони навколишнього природного середовища і Порядку планування та фінансування природоохоронних заходів” <https://zt.gov.ua/index.php/ofitsijni-dokumenty/normativni-dokumenty/rishennya-oblasnoji-radi/10245-№-634-про-затвердження-положення-про-обласний-фонд-охорони-навколишнього-природного-середовища-і-порядку-планування-та-фінансування-природоохоронних-заходів.html>

19. Чому мільярди гривень екологічних фондів не працюють на охорону довкілля?
<http://epl.org.ua/announces/chomu-milyardy-gryven-ekologichnyh-fondiv-ne-pratsyuyut-na-ohoronu-dovkillya/>

